

Бондарчук В.О.

Національний університет «Острозька академія»

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТЬ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

У статті викладено результати вивчення внеску й участі рядового і керівного православного духовенства Волині кін. 19 – поч. 20 ст. в історичне краєзнавство цього регіону.

Існуючі напрацювання істориків і музеєзнавців з цієї теми доповнено інформацією з джерел з особистої колекції автора, що переважно складаються із указів Волинської духовної консисторії, а також листування підпорядкованих їй священників. Це дозволило, фактично подекуди на мікроісторичному рівні, показати «внутрішню кухню» краєзнавчої діяльності духовенства. Стаття охоплює широкий спектр різних аспектів проблеми: від основних напрямків краєзнавчих студій священства до деталей фінансового забезпечення його досліджень.

Автором було з'ясовано деякі особливості підходу священників до роботи з документальними й речовими історичними пам'ятками краю. Встановлено, що отриманий краєзнавчий матеріал церковники використовували для популяризації і формування позитивного образу своєї конфесії. Уточнено вже наявну в науковому середовищі інформацію про, те що якість результатів вивчення волинським духовенством свого рідного регіону була не завжди високою, а краєзнавством займалася лише його невелика частка. Це було однією з причин, чому церковна влада регіону свої вказівки підлеглим щодо краєзнавчої роботи будувала як на засадах добровільності, так і примусу.

Опрацювання джерел дозволило також помітити деяку непослідовність у принципах співпраці архієреїв Волині з науковими організаціями, оскільки ступінь повноважень, які Волинська духовна консисторія надавала для науковців в один і той же період часу міг суттєво відрізнятися. Водночас підтверджено, що попри всі вади, саме православне духовенство Волині зробило чільний внесок у розвиток краєзнавства цього регіону. Це посприяло виникненню музеїв в Житомирі, Луцьку і Острозі.

Ключові слова: краєзнавство, Волинь, православ'я, духовенство, Волинська духовна консисторія, музей, релігія.

Постановка проблеми. Одним із найбільш прикрих результатів антирелігійної політики СРСР було знецінення і зведення дуже різноманітного й багатогранного служіння духовенства до вузького терміну «служитель культу». Цей штамп подекуди проявляє себе і тепер. Між тим історія підтверджує, що у різні часи і на різних територіях священники, окрім своєї головної функції, виконували низку інших обов'язків: адміністративних, освітніх, культурних. Більше того – у суспільствах, що сьогодні високосекуляризовані, ці ролі стають ще важливішими. Священство вважається одним із агентів культурних змін. Для України, що бореться проти чужого минулого і за своє майбутнє, участь духовенства в культурних і соціальних процесах виходить за межі суто академічної

проблеми. Тому накопичення масиву історичних фактів у цій темі сприятиме кращому баченню її регулювання в сучасності. Водночас наукова складова проблеми не зникає і також потребує вирішення. Відтак пропонуване читачу дослідження, попри обмеженість, спричинену статейним форматом, його часових і територіальних рамок може стати спробою зробити певний внесок в один з аспектів споконвічної проблеми – співіснування науки і релігії, забити палю під міст, що може поєднати ці два здавалося б протилежні поняття. Адже за словами С. Шевчук «Малоплідний двобій релігії і науки сьогодні закінчується їх можливим союзом...» [46, с. 112].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню поставленої проблеми

сприятиме наявність низки публікацій, що розкривають суміжні до неї питання. М. Бендюк [1], М. Костриця [8], М. Манько [19; 20] зосереджують увагу на персоналіях священників-краєзнавців. І. Старенький [32] висвітлює роль священства в охороні пам'яток старовини Волині і Поділля. У ще одній своїй публікації він зауважує цікаву деталь про зміну співвідношення у Подільському давньосховищі предметів «церковного» і «нецерковного» походження на користь останнього [31]. За висновком О. Прищепи, саме церковні музеї в 19-20 ст. утверджувалися у головних адміністративних центрах Правобережної України, однак вони часто були закриті для широкого відвідувача [26, с. 10]. Стаття С. Гаврилюк доводить, що історичні культові пам'ятки різних періодів зведені на Волині, були врятовані в т. ч. завдяки зусиллям священників [5, с. 9]. Побіжно згадує про Волинське церковно-археологічне товариство у своїй статті С. Мішук [23]. О. Казмірчук вказує на значний внесок православного духовенства у історичне краєзнавство Волині але одночасно констатує, що до 1860-х рр. «дослідження, які проводилися священниками [...] залежали у більшій мірі від особистого зацікавлення» [7, с. 69, 73].

Постановка завдання. Отже, при доведеній актуальності означеної проблематики соціокультурної діяльності духовенства більшість наявних досліджень зосереджують увагу переважно на її персоналіїно-біографічному вимірі. Тому, включаючи в дослідження цілу низку автентичних джерел, зокрема указів Волинської духовної консисторії, ставимо завдання виявити основні компоненти історико-краєзнавчої роботи православного духовенства Волині наприкінці 19 – на початку 20 ст., дати оцінку результатам його діяльності щодо внеску в розвиток історичної науки, виявити взаємозв'язки з іншими суб'єктами історико-культурної діяльності того часу.

Виклад основного матеріалу. Першим аспектом заявленої теми є робота православного духовенства Волині з краєзнавчою або потенційно краєзнавчою інформацією: її збирання, упорядкування зберігання. Значний краєзнавчий потенціал мали церковні літописи, тобто своєрідні щоденники парафій. На необхідність ведення таких вказував, на засіданні Благочинної ради Острозького міського округу від 16 листопада 1880 р., благочинний Ігнатій Зілітінкевич. Було вирішено обов'язково почати ведення літописів з 1 січня 1881 р. В них мали записувати всі події «що заслуговують на увагу в будь-якому відношенні». Ведення літописів покладалося на настоятелів церков і соборного

священника міста Острога [6]. Зібрані свідчення мали передаватися до Волинської духовної консисторії і це також контролювалося. В указі, що 2 травня 1895 р. надійшов на ім'я благочинного Якова Немоловського, повідомляється, що у відповідь на прохання деяких священників, щодо призначення нового терміну надання церковно-приходських літописів, консисторія наголошує, що якщо вони не будуть виготовлені і представлені до 1 вересня 1895 р., винуватці будуть піддані строгому стягненню як «недбалі по службі» [38].

Важливість роботи з церковними літописами засвідчують, наприклад, результати дослідницької роботи священника Аполлонія Сендульського. У «Волинських єпархіальних відомостях» він опублікував понад 40 історико-краєзнавчих нарисів про міста і села Волині [20, с. 407].

Однак далеко не все рядове духовенство горіло палким бажанням, на додачу до своїх основних обов'язків займатися веденням літописів і їх упорядкуванням. Вже в 1913 р. консисторія звернула увагу на «ненайкращий» стан архівів і запропонувала духовенству обговорити їх упорядкування й обрати для цього відповідальних осіб, а також дала дозвіл помістити благочинний архів 3 округу Житомирського повіту в церкві м. Андрушівка [нині однойменне місто в Бердичівському р-ні Житомирської обл. – авт.], а завідуючим архівом призначали місцевого священника Іоана Равицького [36].

Правда іноді упорядкування церковних архівів було неможливе через об'єктивні причини. У листопаді 1890 р. архієпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрільбицький) доручив благочинному Ігнатію Зілітінкевичу надати опис справ і документів колишнього Острозького духовного правління, які зберігаються в соборному архіві, а якщо такого немає – швидко його скласти. Проте на цьому ж документі Зілітінкевич вказує, що всі справи згоріли під час пожежі 4 червня 1889 р. і про це він повідомив попередника Модеста – архієпископа Палладія (Ганкевича) [34].

Окрім церковних літописів священники, принаймні в 1895 р., складали так звані «карти приходів». За розпорядженням консисторії від 28 січня 1895 р. на них мали бути вказані: 1) шляхи і відстані між селами з церквами і селами без них («деревнями»); 2) церковно-приходські школи і школи народної освіти; 3) «самостійні» і «приписні» церкви [які не мали свого причту, а служби правив приїжджий – В. Б.] [33].

Зібрана волинськими священниками історико-краєзнавча інформація не лише зберігалася але й

видавалася широкому загалу. Причина очевидна: інформацію про минуле Церква використовувала для популяризації себе в сучасності. Тим більше, що й привід був: 900-та річниця створення Волинської єпархії (992 р.). Тому ще у 1890 р. архієпископ Модест зобов'язав своїх підлеглих повідомляти, які в кожній церкві є старовинні документи, ікони і речі [37]. Саме в рамках відзначення цієї дати вирішили створити так званий «адрес-календар», тобто своєрідний довідник єпархії. Відтак указом консисторії від 29 січня 1891 р. духовенству було наказано збирати інформацію по наступних 4 пунктах: 1) про чудотворні ікони, що знаходяться в різних церквах єпархії; 2) народні перекази про видатні події в єпархії і її церквах «під час унії», якщо такі збереглися; 3) описи давніх церковних предметів, що зберігаються в церквах чи у приватних осіб єпархії, які свідчать про давність православ'я на Волині; 4) релігійно-народні звичаї, що збереглися з давніх часів у приходах єпархії [35].

Зберігся один з прикладів виконання цього розпорядження: у своєму рапорті від лютого 1891 р. священник Микола Денбовецький повідомляє благочинному Ігнатію Зілітінкевичу, що ікона Матері Божої з немовлям Ісусом, яка знаходиться в Воскресенській церкві м. Острога не має жодних письмових доказів про її давність, а також народних переказів. Давніх предметів і рукописів з часів унії, за словами священника, в церкві також не збереглося [27].

Проте звернення до наукових праць про історію цього храму демонструє, що на момент подання рапорту саме у Воскресенській церкві зберігалися відразу декілька предметів, що відповідали критеріям пошуку заданим консисторським указом і про які священник не міг не знати. Такими були мармурова капітель з Херсонеса, що у храмі опинилася в 1875 р., метрична книга, яку з 1735 по 1759 рр. вів греко-католицький настоятель храму Іоан Кононський, статут церковного братства, затверджений 4 липня 1760 р. також греко-католиком – єпископом Луцьким і Острозьким Сильвестром [3, с. 113–114]. Та й, згадувана Денбовецьким, ікона Богородиці мала численні вотиви, що засвідчувало її чудотворність і шанованість. Присутність цих пам'яток у церкві переконливо вказує як на відверту навмисну (?) недостовірність цього рапорту зокрема, так і на проблемність масового залучення духовенства у краєзнавчу роботу загалом – факт вказівки саме «згори» ще не гарантував ретельність її виконання.

Ще один тип джерел з якими працювали волинські священники – це так звані «синодики», тобто списки померлих для поминання в церквах. У рамках відзначення того ж ювілею, 1892 року, архієпископ Модест (Стрільбицький) наказав духовенству через благочинних і настоятелів доставити йому копії древніх синодиків князів і дворян православного віросповідання, які були в різний час будівничими і благодійниками православних храмів на Волині. У якості прикладу ним згадуються князі Володимирські, Луцькі, Вишневецькі, Четвертинські [42].

Отже, волинське православне священство досить активно збирало і публікувало історико-краєзнавчу інформацію. А вивчення церковних документів, у свою чергу, призводило до добровільного збору колекцій єпархіальних давньосховищ. Щоправда його темп через цю рису поступово зменшився [9, с. 52–54]. Варто підкреслити, що ці перші заклади музейного типу, в яких зберігали предмети церковної старовини, стародруки, ікони, рукописи, було створено духовенством і членами церковних братств. У 1887 р. у Володимир-Волинському членами Свято-Володимирівського православного братства, серед яких були й професори Київського університету В. Антонович і А. Прахов, було засновано давньосховище, яке розмішувалося в ризниці Успенського собору. У 1890 р. Луцьке Хресто-Воздвиженське братство облаштувало давньосховище, в якому зберігалися книги і стародруки, що належали братській книгозбірні 17 ст. На базі давньосховища проводилася екскурсійна робота.

У 1893 р. в Житомирі, за ініціативи архієпископа Модеста (Стрільбицького), було засновано Волинське єпархіальне давньосховище, яке розмістилось в архієрейському домі. Роком пізніше стараннями його першого завідуючого, історика Ореста Фотинського при давньосховищі було засновано Волинське церковно-археологічне товариство, яке, крім іншого, займалось організацією написання і редагування, вже згаданих у статті, церковно-парафіяльних літописів парафій Волинської губернії. У 1898–1899 рр. під керівництвом В. Антоновича членами братства було обстежено церкви деяких районів Волині, у результаті чого фонди давньосховища поповнились багатьма предметами старовини. Кілька десятків рукописів, стародруків, ікон з Володимирського братського і Волинського єпархіального давньосховищ експонувались на виставці 11-го Археологічного з'їзду, що відбувся 1899 р. в Києві [24, с. 277].

У 1901 р. розпорядчий комітет згаданого Волинського церковно-археологічного товариства поширив серед священників «Підписний лист» куди охочі долучитися до Товариства мали вписати своє ім'я. Там же були вказані розміри членських внесків: почесні члени вносили – не менше 100 рублів одноразово або 50 рублів щороку; дійсні члени – 5 рублів щороку; члени-«середовики» [асоційовані члени – авт.] – не менше 1 рубля в рік. Можливо через невеликий розмір внесків рядове священство не дуже поспішало вступати у товариство і досліджуваний «Підписний лист» виявився порожнім [25]. Очевидно керівництво організації зробило відповідні висновки з цієї проблеми, бо в новому її статуті (1905 р.) суми внесків були зменшені, а для деяких категорій членів взагалі скасовані [2, с. 121].

Але поточне фінансування потреб новоствореної організації однаково здійснювалося саме за рахунок збору консисторією коштів із підлеглого духовенства. Наприклад, з розпорядження настоятеля Боголюбського собору м. Острога Л. Ковалевського від 26 лютого 1896 р. стає відомо, що на видання «Збірника» церковно-археологічного товариства за розпорядженням єпархіального керівництва треба було здати 3 рублі, на організацію бібліотеки при цьому ж товаристві – 50 копійок. Також ще 3 рублі треба було на єпархіальний свічковий завод. Рядове священство, щоб дістати гроші мусило іноді вдаватися до «радикальних» кроків про, що можна дізнатися із приписки настоятеля, що є на згаданому розпорядженні. Він вказує старості, що якщо потрібної суми не знайдеться у його «ящику», недостатку необхідно буде взяти із так званого «місячного» церковного ящика для пожертв. В цьому ж документі є ще одна приписка іншим почерком [очевидно старости – авт.], що благочинному було загалом переслано 6 рублів 70 копійок [30]. Однак, ці затрати виявилися немарними і «Волинський історико-археологічний збірник» таки було видруковано і передано у церковні бібліотеки. Правда і для цього треба було заплатити – по 60 коп. за книгу [28].

Важливим аспектом історико-краєзнавчої роботи волинського православного духовенства була його участь у своєрідних археологічних дослідженнях, які проводилися науковими установами. Однією з таких було Московське археологічне товариство. У 1888 р. воно, шукаючи інформацію про «доісторичні пам'ятки», розповсюдило питальники відповідного змісту серед священників. Через них намагалися дізнатися про низку об'єктів: кургани, городища, древні могильники,

вали, засіки, місця знахідок скарбів, старовинних монет, кам'яних і мідних виробів. Все згадане планувалося нанести на археологічні карти. Спочатку ці питальники були надіслані у Волинську духовну консисторію. Та своїм указом від 7 липня 1888 р. передала їх для настоятелів і настоятельниць монастирів (по 1 екз.) і настоятелів повітових соборів (по 2 екз.). А вже вони мали організувати процес збору інформації з уст рядового священства [39].

Як випливає з циркуляру благочинного міського округу Острозького повіту Ігнатія Зілітінкевича від 2 серпня 1888 р. він «покірно просив» благочинних підлеглих йому округів, щоб ті надали священникам приходів у їх округах «зошит з питаннями». Він пояснює, що цей зошит має рухатися від округу до округу починаючи від 1-го. Якщо цей порядок треба змінити, то робити це можна не соромлячись. Головне не порушити термін встановлений консисторією для збору інформації – 3 місяці [45].

Усі церкви 1-го і 2-го округів означений питальник пройшов відповідно за 11 і 5 днів [13]. Можливо, причина такої швидкості була у тому, що об'єктів, які б відповідали характеристикам доісторичних пам'яток, у їхніх округах не було і священники про це відверто повідомляли [45; 10]. Далі ж шлях питальника сповільнювався і у наступних округах він перебував відповідно 22, 33 і 36 днів [12; 15]. Врешті назад до консисторії Зілітінкевич послав питальник археологів з затримкою приблизно у 20 днів.

У 1897 р. з аналогічним проханням щодо наявності археологічних пам'яток до волинського духовенства звернулося Київське відділення попереднього комітету з організації XI-го археологічного з'їзду (організатором було все те ж Московське археологічне товариство). Науковці просили надати інформацію про історичні і церковні пам'ятки Волині згідно складеної ними «програми». Тут реакція консисторії була трохи відмінною. Згадану «програму» було вирішено надрукувати у «Єпархіальних відомостях», а про необхідність з нею ознайомитися благочинних, духовенство, настоятелів і настоятельниць Волинської єпархії повідомити через циркулярні укази. Свої свідчення про пам'ятки ті мали надсилати не своєму керівництву, а безпосередньо в організаційний комітет IX Археологічного з'їзду, розміщений при Університеті Св. Володимира в Києві [40].

Досліджувані документи не містять інформації про те, наскільки інформативними виявилися

священники як свідки історії. Наукові напрацювання інших вчених, демонструють, що в силу очевидних причин, як-то відсутність необхідних знань, особистої мотивації, священники не приносили достатньої кількості інформації тим, хто її просив. Подібну спробу вивчення церковних парафій було зроблено ще в 1850 р. Питальник тоді розробляли викладачі Волинської духовної семінарії але священники не дуже охоче виконували дане їм розпорядження [3, с. 10]. Під час своїх краєзнавчих досліджень до них також звертався церковний історик Микола Теодорович. Змушений він був це робити 15 разів – через Волинські єпархіальні відомості. В підсумку на його заклики відгукнулося 135 священників [3, с. 11]. Все ж наполегливість вченого була винагороджена: складений ним «Історико-статистичний опис церков і парафій Волинської єпархії» налічував 5 томів.

Попри згадані недоліки, від практики розсилки питальників вчені все таки не відмовилися. Так навесні 1901 р. Московське археологічне товариство знову проводило опитування про зміни зовнішнього вигляду храмів, їх віку, а також датування давніх предметів, про що свідчить відповідне розпорядження Волинської консисторії [29].

Священнослужителі могли допомогти науковцям не лише інформацією. Зі змісту ще одного указу консисторії від 26 липня 1889 р. стає зрозуміло, що згадане Московське археологічне товариство пропонувало монастирям і церквам вислати на організувану ним виставку старовинні предмети. Консисторія, акцентуючи на тому, що на це дав дозвіл Синод, окремо вказує, що в списки на розсилку треба включати ті предмети, що не є у церковному використанні [41].

Слід додати, що згодом цю практику перейняли і на «місцевому» рівні. Причини тут також зрозумілі: передати непотрібну для церкви, а для дослідника цінну річ священнику було легше ніж готувати, якусь інформацію про «старовину». Власне тому й створене в Острозі 2 лютого 1909 р. Братство ім. князів Острозьких виступило з подібним закликом у місцевій пресі і частину колекції ним зібраної становили речі саме церковного походження. Адресати звернення стали ще однією його показовою деталлю: духовенство там виділили в окрему категорію [10, с. 282–285].

Така поведінка братства з Острога цілком відповідала його амбіціям. Адже воно поставило за мету зберігати і відбудовувати пам'ятки острозької старовини, розробило широку історико-просвітницьку програму діяльності. Головним опікуном організації став архієпископ Волинський

і Житомирський Антоній (Храповський), а фактичним керівником і діловодом – Михайло Тучемський. Уже в перший рік свого існування Братство долучило до своїх лав 162 члени. У 1910 р. при ньому було засновано давньосховище, у якому були зібрані музейні колекції стародруків, рукописів, документів, портретного живопису, церковних старожитностей. Найціннішими експонатами стали два латунних п'ятисвічники, виготовлені в 1575 р. на замовлення князя В.-К. Острозького німецьким майстром Лукою Фріделяндом, та примірник Острозької Біблії. Саме завдяки Братству було врятовано від знесення пам'ятку архітектури 14–16 ст. – замок князів Острозьких, у якому 11 (24) серпня 1916 р. було відкрито музей. Першим завідувачем і хранителем фондів став священник Михайло Тучемський. Колекції Острозького давньосховища описав випускник Волинської семінарії Михайло Струменський [19, с. 220, 223]. У 1916 р. окремим відбитком він надрукував статтю «З Острозької старовини» з історичним нарисом про Острог і першим каталогом найцінніших рукописних книг 16–18 ст. Острозького музею [18, с. 59–62]. Отже, завдяки діяльності Братства, зокрема його членів Тучемського та Струменського, було закладено фундамент музейництва і краєзнавства в Острозі.

Також науковці розуміли, що їх особиста участь у дослідженнях, пов'язаних з церквами і церковниками, буде ефективнішою, ніж розсилка питальників. Тому в червні 1900 р. на Волинь був відряджений один із співзасновників Волинського церковно-археологічного товариства Орест Фотинський [про нього див. детал.: 22]. Він мав вивчати пам'ятки старовини в церквах і ризницях Острозького і Дубенського повітів [44], а за інформацією з іншого указу консисторії ще й у Кременецькому повіті і Межиріцькому монастирі [43]. Найвні документи про відрядження Фотинського не дають однозначної інформації, яку організацію він представляв і головного: які він мав повноваження щодо знайдених «пам'яток старовини»? Згідно з одним указом консисторії від 2 червня 1900 р. Фотинського відряджав розпорядчий комітет Волинського археологічного товариства, мав він оглядати, описувати і навіть збирати старовинні речі [43]. Згідно з іншим указом від 10 червня 1900 р., відрядження організовував «попередній комітет» Московського археологічного товариства. Фотинському дозволяли лише «оглядати і вивчати» церкви і ризниці, але за умови, що ці предмети і документи йому не видаватимуться. У тому ж випадку, якщо вони виявляться гідними бути поміщеними у Волинському церковно-археологічному

музеї науковець міг порушити справу в розпорядчому комітеті Московського археологічного товариства [44]. Врешті благочинний Острозького міського округу Яків Немоловський, якому поступили ці два укази, передаючи їх по ієрархічній драбині далі вниз зробив вченого «членом комітету Археологічно-Церковного товариства» і вказав, що той буде займатися тільки «оглядом» пам'яток [14]. У будь-якому випадку в усіх трьох документах вказувалося на необхідність «сприяння» досліднику у його справі.

Описану невизначеність дещо прояснює вже згаданий у цій статті указ Волинської духовної консисторії від 30 січня 1890 р.. З нього випливає принаймні декларування досить скрупульозного ставлення церковників до церковного майна, яке претендувало на історичну цінність. Цим указом архієпископ Модест вказував на необхідність отримання дозволу єпархії на археологічні розкопки, що планувалися на церковній землі чи в тих місцях, де раніше були церкви. При цьому якщо такий дозвіл було би дано і розкопки відбулися – все що на них знайшли, ставало власністю Церкви. Окремим пунктом архієпископ вказує духовенству повідомляти йому про факти, коли знайдені при попередніх розкопках «священні речі» потрапили у власність приватних осіб. Також в указі зазначено, що за наявності в церквах ікон і предметів «не в дусі Православної церкви... таких, що свідчать про унію», їх все ж треба берегти, але – у ризницях [37].

Варто згадати, що співпрацювало волинське священицтво і з професором Санкт-Петербурзького університету Адріаном Праховим. Для «науково-археологічних цілей» йому необхідно було взяти із П'ятницької церкви в Острозі образ преподобного князя Федора Острозького, писаний на полотні. Відтак архієпископ Палладій в листі від 29 вересня 1886 р. просив благочинного Ігнатія Зілітінкевича видати ікону Прахову під розписку. По закінченню потреби вчений мав повернути її в церкву [15].

Висновки. Отже, православне духовенство Волині у кін. 19 – на поч. 20 ст. до

історико-краєзнавчої роботи долучалося як ініціатор, так і у рамках співпраці з науковими товариствами (Волинське церковно-археологічне і Московське археологічне товариства) й істориками В. Антоновичем, А. Праховим, А. Сендульським, М. Струменським, М. Теодоровичем, О. Фотинським. І там, і там воно збирало, систематизувало і використовувало історико-краєзнавчий матеріал. Але, принаймні на початках досліджуваного періоду, це використання носило не так просвітницьку, як помітно виражену популяризаційну, навіть моментами ідеологічну мету. Одночасно слід зауважити, що при зборі матеріальних пам'яток краю духовенство не було обмежене критерієм конфесійної приналежності предмету старовини. Оцінки його історико-краєзнавчої роботи різняться: окремі якісні особистісні починання стоять поряд із пасивністю деяких панотців, які виконували поставлені завдання з запізненням. Однак на ці вади в роботі церковне керівництво реагувало зміною організаційної форми краєзнавчого руху духовенства: від особистих ініціатив до гуртування у товариства та організації установ музейного типу – давньосховищ. Такими були Свято-Володимирське православне братство (1887), Луцьке Хрестовоздвиженське братство (1890), Волинське єпархіальне давньосховище (1893), давньосховище Братства ім. князів Острозьких (1910), колекції якого стали основою, відкритого в 1916 р. музею. В підсумку упорядковані і зібрані саме священнослужителями масиви документальних джерел і колекції артефактів ставали відповідно об'єктом досліджень науковців і уваги музейних відвідувачів.

Саме вивчення подальшої долі цих музейних предметів, зокрема у питанні конкуренції за них між місцевими краєзнавцями і «чужими» колекціонерами та вченими, автор вбачає як один із перспективних напрямків розробки теми. Також актуальним буде введення в науковий обіг інформації про краєзнавчу діяльність на Волині духовенства інших конфесій і релігій.

Список літератури:

1. Бендюк М. Поборник православ'я і краєзнавець священик Давид Бичковський. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 1. С. 38.
2. Бойко Б. Особливості церковно-громадської діяльності Російської православної церкви на Волині в XIX – на початку XX століття. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2008. Вип. 10. С. 119–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoi_2008_10_15 (дата звернення: 15.09.2025).
3. Бондарчук Я., Земляний В. Історія Свято-Воскресенського храму міста Острога. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2010. Вип. 4. С. 113–117.
4. Бухало Г. Слово про Миколу Теодоровича та його працю. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. 3. [Матеріали наукової конференції 24–25. 11. 2005 р.]. 2005. 188 с. С. 10–13.

5. Гаврилюк С. Реконструкція пам'яток церковної архітектури Волині у другій половині XIX – на початку XX століть. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 9–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2002_13_4 (дата звернення: 15.09.2025).
6. Журнал засідання Благочинної ради Острозького міського округу від 16 листопада 1880 р. *Особистий архів автора*.
7. Казмірчук О. Розвиток історичного краєзнавства на Волині у XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_13 (дата звернення: 15.09.2025).
8. Костиця М. Священники – краєзнавці і дослідники Волині. *Українська біографістика*. 2005. Вип. 3. С. 124–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2005_3_31 (дата звернення: 15.09.2025).
9. Кушпетюк О. Волинське музейництво на сторінках періодики краю другої половини XIX –початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2. С. 49–59. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.2.61>
10. Кушпетюк О. Діяльність музею Братства імені князів Острозьких (за матеріалами архіву Братства з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Острозький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 7. С. 283–287.
11. Лист благочинного 2-го округу Острозького повіту до Ігнатія Зілітінкевича від 21 листопада 1888 р. *Особистий архів автора*.
12. Лист благочинного 3-го округу Острозького повіту до Ігнатія Зілітінкевича від 19 листопада 1888 р. *Особистий архів автора*.
13. Лист благочинного Григорія Новосаднього благочинному Острозьких міських церков від 21 листопада 1888 р. *Особистий архів автора*.
14. Лист благочинного Острозького міського округу №32 від 4 липня 1900 р. *Особистий архів автора*.
15. Лист від 29 вересня 1886 р. архієпископа Волинського Палладія острозькому благочинному Ігнатію Зілітінкевичу. *Особистий архів автора*.
16. Лист Ігнатія Зілітінкевича благочинному 4 округу Острозького повіту Константина Червінського і відповідь на нього. *Особистий архів автора*.
17. Манько М. Архівно-документальний фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога. *Наукові записки*. Вип. 1 [100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується]. Рівне, 1996. С. 90–95.
18. Манько М. Братство ім. князів Острозьких в Острозі. *Острозька академія 16–17 ст.* Острог, 2011. С. 59–62.
19. Манько М. Михайло Струменський – один із реабілітованих історією. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 220–224.
20. Манько М. Сендульський Аполлоній. *Острозька академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку*. Острог, 2019. С. 407.
21. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії. *Історія музейництва, пам'яток охоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. Вип. 2. Острог, 2009. С. 91–102.
22. Міщук С. Орест Оксентійович Фотинський (1862–1931) та його внесок у збирання, охорону та дослідження волинських книжкових старожитностей. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки*. 2008. Вип. 10. С. 95–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoi_2008_10_13 (дата звернення: 15.09.2025).
23. Міщук С. Регіональне наукове краєзнавство України кінця XIX – початку XX ст. (Товариство дослідників Волині, Волинський музей у Житомирі, Волинське церковно-археологічне товариство, Волинський окрархів). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2002. Вип. 7. С. 111–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2002_7_12 (дата звернення: 15.09.2025).
24. Піскова Е. Давньосховище Свято-Володимирського православного братства. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. 2004. С. 277. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Davnoskhovyshche_bratstva (дата звернення: 20.09.2025).
25. Повідомлення розпорядчого комітету Волинського церковно-археологічного товариства №26 від 6 травня 1901 р. і Підписний лист для осіб, що бажають вступити в члени Волинського історико-археологічного товариства. *Особистий архів автора*.
26. Прищепа О. Музейні осередки в культурному ландшафті повітових міст правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали наукової конференції присвяченої 120-річчю музейної справи на Рівненщині*. Рівне : 2016. С. 9–12.
27. Рапорт священника Миколи Денбовецького благочинному Ігнатію Зілітінкевичу від лютого 1891 р. *Особистий архів автора*.
28. Розпорядження благочинного Острозького міського округу №144 від 26 листопада 190? р. *Особистий архів автора*.
29. Розпорядження Волинської духовної консисторії №6417 від 27 квітня 1901 р. *Особистий архів автора*.

30. Розпорядження настоятеля Богоявленського собору м. Острог Л. Ковалевського від 26 лютого 1896 р. *Особистий архів автора*.
31. Старенький І. Музейна справа на Поділлі в 1890–1920 рр. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. XIII, част. 2. 2015. С. 127–132.
32. Старенький І. Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С. 167–172.
33. Указ Волинської духовної консисторії №1018 від 28 січня 1895 р. *Особистий архів автора*.
34. Указ Волинської духовної консисторії №11822 від 27 листопада 1890 р. *Особистий архів автора*.
35. Указ Волинської духовної консисторії №1188 від 29 січня 1891 р. *Особистий архів автора*.
36. Указ Волинської духовної консисторії №13081(?) від 27 травня 1913 р. *Особистий архів автора*.
37. Указ Волинської духовної консисторії №1367 від 30 січня 1890 р. *Особистий архів автора*.
38. Указ Волинської духовної консисторії №4658 від 2 травня 1895 р. *Особистий архів автора*.
39. Указ Волинської духовної консисторії №6476 від 7 липня 1888 р. *Особистий архів автора*.
40. Указ Волинської духовної консисторії №668 від 19 січня 1898 р. *Особистий архів автора*.
41. Указ Волинської духовної консисторії №7047 від 26 липня 1889 р. *Особистий архів автора*.
42. Указ Волинської духовної консисторії №868 від 17 січня 1892 р. *Особистий архів автора*.
43. Указ Волинської духовної консисторії №8875 від 5 червня 1900 р. *Особистий архів автора*.
44. Указ Волинської духовної консисторії №9743 від 10 червня 1900 р. *Особистий архів автора*.
45. Циркуляр благочинного міського округу Острозького повіту від 2 серпня 1888 р. *Особистий архів автора*.
46. Шевчук С. До питання про співвідношення релігії, філософії та науки. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2011. Вип. 21, кн. 2. С. 109–113.

Bondarchuk V.O. HISTORICAL LOCAL LORE ACTIVITY OF THE ORTHODOX CLERGY OF VOLHYNIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

The paper presents the results of a study of the contribution and role of the rank-and-file and senior Orthodox clergy of Volhynia in the late 19th and early 20th centuries in the historical local lore studies of this region.

The author augmented the extant scholarship of historians and museology scholars on this topic with information from sources in his personal collection, which primarily consists of decrees of the Volyn Spiritual Consistory, as well as correspondence from priests subordinate to it. This has, in certain instances at the microhistorical level, enabled the revelation of the «inner workings» of the clergy's local lore activities. The paper addresses a broad array of aspects pertinent to the subject, encompassing the primary trajectories of the clergy's local lore research endeavors and the intricacies of the financial support allocated for their scholarly pursuits.

The author identified several peculiarities in the approach of priests to working with documentary and material historical monuments of the region. It has been established that clergymen have utilized the local history material they have obtained to promote and shape a positive image of their denomination. The extant information in the scientific community was elucidated, namely that the quality of the Volyn clergy's study of their native region was not always high, and only a small proportion of them were involved in local lore history researches, while the rest were passive. This was a major factor in the decision of church authorities in the region to base their instructions to subordinates regarding local lore history work on both voluntary and compulsory principles.

The study of available sources also revealed some inconsistencies in the principles of cooperation between the bishops of Volhynia and scientific organizations. The degree of authority granted by the Volhynian Ecclesiastical Consistory to researches during the same period could vary significantly. Concurrently, it has been substantiated that, notwithstanding the myriad deficiencies inherent in their actions, the Orthodox clergy of Volhynia made a substantial contribution to the evolution of local lore history in this region. This dynamic shift contributed to the establishment of museums in Zhytomyr, Lutsk, and Ostroh, further fostering cultural and intellectual development in the region.

Key words: local lore, Volhynia, Orthodox Christianity, clergy, Volhynia Spiritual Consistory, museum, religion.

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 10.10.2025

Опубліковано: 05.12.2025